

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.64

С. Г. Вонсович

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: РЕТРОСПЕКЦІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Розглянуто моделі демократичного переходу класиками західної транзитологічної науки. Розкрито фази переходу до демократії Д.Растоу. Простежено можливі сценарії розвитку після руйнації авторитарного режиму. Виокремлено варіанти гібридних політичних режимів у процесі транзиту. Зроблено акцент щодо можливих сценаріїв розвитку, альтернативних демократичному.

Ключові слова: демократія, демократизація, розвиток, транзит, політичний режим, диктатура, демократура

Рассмотрено модели демократического перехода классиками западной транзитологической науки. Раскрыты фазы перехода к демократии Д.Растоу. Прослежено возможные сценарии развития после разрушения авторитарного режима. Выделены варианты гибридных политических режимов в процессе транзита. Сделано акцент относительно возможных сценариев развития, альтернативных демократическому.

Ключевые слова: демократия, демократизация, развитие, транзит, политический режим, диктатура, демократура.

The patterns of democratic transition proposed by famous western scientists of transitologic science. The phases of transition to D.Rastow democracy have been shown. Possible ways of development after the fall of authoritarian regime have been pointed out. The variants of similar political regimes in the process of transition have been singled out. The accent concerning possible ways of development alternative to democratic has been made.

Keywords: democracy, democratization, development, transition, political regime

© С. Г. Вонсович, 2012

Вітчизняне суспільство та політикум конче потребують вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи перехідного процесу, у якому опинилися постсоціалістичні країни Європейської частини колишнього СРСР. Проголошений правлячим класом курс на демократію упродовж 20 років систематично наштовхувався на «підводні перешкоди» вибору моделей розвитку, спричинені як відсутністю власного досвіду, терпіння, бажання, а то й – жертви з боку істеблішменту, так і спробою сліпого копіювання моделей і варіацій на тему переходу до демократії країн, що належать до інших цивілізацій.

Однак, конкретні питання політичного розвитку потребували й конкретних відповідей.

По-перше, яку політичну систему потрібно створити, щоб політичні інститути могли ефективно сприяти економічному, соціальному і культурному прогресу? По-друге, які зміни потрібно здійснити у політичному устрої з метою введення демократичних методів управління суспільством? По-третє, на які моделі переходу слід звернути увагу, вирішуючи окресленні завдання? Тому проблема у загальному вигляді полягає у аналізі специфіки різноманітних класичних моделей переходу як чинника політичних, соціальних та інших змін.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали, крім «класиків» теорії транзиту, зарубіжні і українські дослідники, зокрема А. Мельвіль, О. Харитоновна, Г. Шипунов, О. Юшкевич, А. Колодій, О. Романюк, М. Шаповаленко та ряд інших. Однак, у працях зазначених науковців окреслено загальну тенденцію переходу до демократії.

Таким чином, завдання статті – на основі аналізу праць творців школи демократичного транзиту, виявити механізми, чинники, етапи та засади транзиту, а також простежити змінюваність та трансформацію політичних режимів перехідного, гібридного, типів.

Пошук парадигми, здатної дати відповіді на ці запитання, призвів до створення транзитології. Транзитологія як мезотеорія виходить не тільки із постулювання того, що демократизація та лібералізація політичних та інших сфер є загальносвітовою тенденцією, а також екстраполуює це положення в інструментальні моделі політичного транзиту. Цим самим визнаються засоби і методи політичних змін, інституціональний дизайн транзитивної системи.

У цьому контексті важливою, на наш погляд, є типологія транзитологічних моделей. Зокрема російський політолог О. Циганков транзитологічні моделі розділив на три групи.

До першої групи відноситься теорія переходу демократії Д. Растоу, С. Гантінгтон; до другої – теорія розпаду демократичних режимів Х. Лінца; до третьої – теорія «делегативної демократії» Г. О'Доннела.

Підставами для класифікації транзитивних політичних систем, за цього, може слугувати: а) стан режиму чи держави; б) ставлення опозиції до реформ, які здійснює держава; в) стан ліберально-демократичних інститутів; г) конфігурація і подальша еволюція означених параметрів. Основним для кожної із моделей є аналіз становлення і ролі режиму у політичному розвитку. Моделі першої групи полягають в зміцненні державою своїх позицій, незважаючи на всю складність періоду перетворень. Це відбувається за рахунок досягнення суспільством національної єдності та готовності основних акторів переходу керуватися загальними правилами проведення політичної боротьби, яка не виходить за межі загальноприйнятих правил і процедур. Модель другої групи впливає із послаблення держави, що простежується у неспроможності останньої вирішити низку суспільних проблем, а відтак і протистояти опозиції. Держава у моделі третьої групи розглядається як доволі сильна, але необмежена у своїх діях винятково демократичними нормами і процедурами.

Модель Д. Растоу полягає у тому, що демократичний перехід розпочинається тільки після набуття країною національної єдності. За цього власне перехід до демократії включатиме три фази. [1, с.27].

1. «Підготовча фаза». «Сутнісною рисою її виступає поляризація політичних інтересів внаслідок появи нової еліти; також усвідомлено на порядок денний постають наступні цілі, такі як виборче право і/або свобода опозиції;

2. «Фаза прийняття рішень» – рішення передбачають вибір на користь демократії і відбувається на основі взаємодії декількох політичних сил. Значна роль у цьому процесі належить вузькому колу політичних лідерів. На цій фазі укладаються пакти, які включають вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил.

3. «Фаза звикання»; для зазначеної фази характерним є процес закріплення цінностей демократії, у тому числі – політичних процедур та інститутів. Д. Растоу визначає і термін процесу демократизації. Оскільки даний процес передбачає появу нових, але вже звичних, моделей поведінки, то мінімальний термін переходу – покоління, а в країнах, які не мали досвіду демократизації, даний процес триватиме значно повільніше [2, с.13]

З цього приводу слушним є зауваження польського дослідника А. Пшеворського, який зазначає, що перехід до демократії і сама демократія є «царство невизначеності,» оскільки остання не займається передбаченням майбутнього [3, с. 63]

При цьому в процесі демократизації він виокремлює демократизацію держави – як процес, що стосується політичних інститутів і демократизацію режиму – як процесу, що стосується царини соціальних відносин, які відбуваються паралельно, однак впливають один на одного.

Під час демократизації політичних інститутів виникають різні ситуації перехідного періоду. Велике значення в цей період відіграє опозиція, оскільки вона може своїми діями прямо чи опосередковано впливати на процес перетворень. Також А. Пшеворський висловив думку про те, що розпад авторитарного режиму не обов'язково веде до встановлення демократії, а встановлення демократії не завжди свідчить про її міцність.

Під час руйнації авторитарного режиму виникають різноманітні комбінації, форматування яких залежить від мети і ресурсів політичних сил. За даної ситуації А. Пшеворським виокремлено п'ять можливих сценаріїв:

1. Жоден демократичний інститут не може ствердитися, коли політичні сили починають боротьбу за нову диктатуру. Така ситуація можлива за умов конфліктів, які стосуються політичної ролі релігії, мови, тощо. Така ситуація слабо піддається інституційному вирішенню;

2. Жоден демократичний інститут не може ствердитися, якщо політичні сили не приймають, хоча б тимчасово, рішення щодо цього питання.

3. За умови введення окремих демократичних інститутів, вони б могли зберегтися, однак конфліктує політичні сили за встановлення диктатури.

Така ситуація може виникнути, коли політичні сили дотримуються різних точок зору щодо конкретних інституційних структур (наприклад, стосовно форми побудови держави). Дійти консенсуса можливо у цьому питанні лише двома шляхами:

а) тимчасове прийняття якої-небудь структури на основі договору;

б) відкритий конфлікт, який може перерости у громадянську війну і диктатуру.

4. За умови введення демократичних інститутів останні могли б існувати, за умови укладеної угоди між конкуруючими політичними силами щодо збереження нежиттєздатної інституційної

структури.

5. Деякі демократичні інститути могли б зберегтися і, за умови їхньої імплементації, вони дійсно виявляються міцними [3, с.92-94].

Аналіз сценаріїв політичного транзиту А. Пшеворський структурував, спираючись на за-сади теорії ігор і раціонального вибору. Кожна з фаз демократії являє собою гру чотирьох політичних груп: «консерваторів», «реформаторів», «поміркованих» і «радикальної опозиції». Весь перехід являє собою ланцюг послідовних ігор за участі цих чотирьох акторів і може завершитись: збереженням status quo; диктатурою; жорсткою диктатурою; «пом'якшеною» диктатурою; повстанням; демократією без гарантій і демократією із гарантіями. Результат залежатиме від інформованості, порівняльних переваг і відданості раціональному вибору кожної групи у кожному ігровому розходженні [4, с.42-43].

Отже, перелік можливих результатів перехідного періоду за А. Пшеворським, вказує на те, що підсумкові результати політичного транзиту характеризуються невизначеністю, можуть мати різні варіанти подальшого розвитку – від «авторитарної реставрації» до «демократичної емансипації».

Окреслені А. Пшеворський варіанти розвитку продовжує аналізувати С. Гантінгтон, використовуючи результати емпіричного матеріалу. Виділені ним трансформаційні моделі відображають ситуацію, згідно якої роль лідерів у перехідний період є вагомою і під час кожного варіанту розвитку зберігаються одні і ті ж ключові гравці.

С. Гантінгтоном виокремлюються три основні варіанти демократизації країн «третьої хвилі».

1. «Трансформація», яка вимагає, щоб уряд був сильнішим за опозицію, оскільки він відіграє головну роль у процесі переходу. Перехід складається із п'яти основних фаз, чотири з яких ще відносяться до авторитарного режиму: поява реформаторів, прихід їх до влади, лібералізація, «зворотня легітимність» – заміна реформаторів консерваторами і, власне, демократизація, за якої відбуваються перемовини із опозицією. Після проходження четвертої фази демократизацію можна вважати практично незворотною. Однак, під час невдалого проходження п'ятої фази (неможливість/небажання йти на компроміс) процес може завершитися поверненням до попереднього стану.

2. «Заміна». Даний варіант характеризується цілковитим розривом із минулим і остаточною зміною попередніх керівників на політичній арені. Уряд, за цього, складається, як правило, з консерваторів або являє собою особисту диктатуру вождя. Сам процес переходу включає три фази: боротьба опозиції, руйнація попереднього режиму і боротьба після руйнації;

3. «Трансрозташування» (вивільнення) – змішаний варіант, за якого процес демократизації здійснюється у результаті спільних дій еліти і опозиції.

У цьому випадку значну роль відіграють домовленості, оскільки уряд погоджується змінити режим, але не в змозі розпочати зміни і результат переходу є наслідком спільних зусиль обох сил. Даний процес характеризується великою кількістю акцій протесту з одного боку і застосуванням каральних засобів – з іншого. Однак він передбачає баланс сил між урядом і опозицією, які спільно приймають компромісні рішення про зміну існуючого режиму.

Значна роль у вказаних моделях належить опозиції, головні функції якої полягають у відмові від інтеграції до авторитарного режиму та прикладання зусиль щодо створення демократичної альтернативи.

С. Гантінгтон виокремлює п'ять моделей сучасної демократизації в історичному контексті.

1. Циклічна модель – періодична зміна авторитарних і демократичних режимів (Бразилія).

2. Модель «другої спроби» – вторинна демократизація після невдалої першої спроби демократизації із встановленням авторитарного режиму (Іспанія).

3. Модель «первинної демократії» – відновлення демократії, існування якої було перервано встановленням авторитарного режиму (Чилі).

4. Модель «прямого переходу» – встановлення демократії у державах, які не мали досвіду демократичного розвитку (Болгарія після 1989 р.).

5. Модель деколонізації – встановлення демократії після отримання незалежності (країни Карибського басейну) [5, р.124-163].

Однак, незважаючи на те, що дослідник впевнений у можливості встановлення міцної демократії за певних умов, він зауважує, що загалом результат транзиту не завжди співпадає з його метою. Більше того, у багатьох випадках у ході «третьої хвилі демократизації» мета транзиту не досягається. З цього приводу С. Гантінгтоном виокремлюються такі варіанти підсумкового процесу демократизації:

1. «Зависання» країни між авторитаризмом і демократією, що не дає можливості зробити певний вибір на користь будь-якого із режимів.

2. Прагнення до нових спроб демократизуватися.

3. Переривання демократичного процесу.

4. Прямий перехід від стабільного авторитаризму до стабільної демократії.

5. Утвердження демократії в результаті деколонізації [5, р.127-150].

Узагальнюючи іспанський досвід реформування політичної системи, професор Р. Катаре-ло пропонує модель переходу до демократії, за якої вирішальна роль належить політичним, ідеологічним і культурним чинникам.

Згідно цієї моделі процес переходу нараховує шість етапів:

1. Криза диктатури, що може бути спровокована різноманітними зовнішніми і внутрішніми факторами, які співвідносяться в різних пропорціях.

2. Принципова модифікація морально – правових основ взаємовідносин між особистістю і державою: на зміну втраченій диктатурою загальної згоди з приводу визнання її законності відбувається визнання суспільством легітимності демократії.

3. Відсторонення від управління старих кадрів і заміна символіки попереднього режиму, оскільки: попередні керівники втратили довіру суспільства; змінився склад правлячої коаліції – переможці займають місця переможених; необхідний певний рівень ефективності для утвердження легітимності демократії.

4. «Перший консенсус»: встановлення тимчасових норм для обговорення в атмосфері свободи підсумкових норм. Розгортається діалог між різними соціально – політичними силами з метою визначення «правил гри» у новій політичній ситуації.

5. «Третій консенсус»: остаточне визначення «правил гри» нового режиму. Встановлення громадянської згоди між основними соціально – політичними силами з приводу функціонування демократичного режиму, причому більшість гарантує захист прав меншості, виходячи з того, що меншість може стати більшістю і навпаки [6, с.189].

Пропонуючи дану схему, Р. Котарелло підкреслює, що вона відкрита, гнучка і динамічна. Однак, жоден із шести етапів неможливо вважати винятком щодо можливості повороту до реставрації.

У моделі відомих дослідників перехідних процесів Г. О'Доннела і Ф. Шміттєра також, як і у А. Пшеворського, виділяються фази лібералізації і демократизації і додається поняття «ресоціалізація»:

– Лібералізація як процес інституціоналізації громадянських свобод, але без змін владного апарату, результатом якого є побудова так званої «опікунської демократії», тобто контроль частіше за все військового апарату над демократичними інститутами.

– Демократизація як інституціоналізація демократичних норм і правил, успіх якої залежить від демонтажу попереднього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів. На цьому етапі відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних виборів, які формують основу демократичної політичної системи.

– Ресоціалізація як засвоєння громадянами нових демократичних норм і цінностей внаслідок їх адаптації до нових соціально – політичних умов [7].

Варто зазначити, що ці дослідники припускають варіанти розвитку альтернативні демократичним. Зокрема Ф. Шміттєр вважає, що поряд із рухом суспільства або до автократії, або до демократії існує, принаймні, ще дві інших можливості:

– гібридний режим, який об'єднує елементи автократії і демократії;

– стійка, однак неконсолідована, демократія.

У тих випадках, коли перехідний період ініціюється і нав'язується зверху, колишні керівники прагнуть захистити свої інтереси шляхом «прищиплення» авторитарних засобів новопосталому режимові. Якщо проводиться лібералізація без демократизації, гібридний режим, що виник, отримує назву «диктабланда»; якщо ж відбувається демократизація без лібералізації то режим отримує назву «демократура».

Жоден із зазначених режимів не може називатися демократичним. Диктабланди можуть існувати недовго, оскільки лібералізація спроможна призвести до виникнення громадянського суспільства, яке отримує значно більше прав, ніж їх надавали автократи. На виборах за демократури, як правило, виявляють несподіваних переможців, які, в свою чергу, можуть використати авторитет громадянського уряду для скорочення прерогатив авторитарних анклавів, таких як військові. Однак, такі гібридні утворення можуть також слугувати фасадними конструктами для укріплення автократії.

Диктабланда і демократура стали досить поширеним явищем, особливо в Центральній Америці і Африці, оскільки авторитарні правителі прагнуть ввести демократичні механізми у своїх державах для задобрення міжнародних сил, які вимагають демократизації. Хоча у жодному із цих регіонів гібридні режими не здатні забезпечити стабільне вирішення проблем перехідного періоду.

Ф. Шміттером описана модель неконсолідованої демократії як режиму, який встановлюється після знищення автократії. За умов неконсолідованої демократії пакт еліт виключає відсторонення від влади законно вибраних органів, оскільки значна частина еліти здатна протистояти цьому.

Однак, немає гарантій стосовно загроз путчів, головною діючою силою в яких виступають силові структури. Тому основним механізмом передачі влади залишаються вибори, які можна охарактеризувати як вільні і справедливі. Це зумовлено балансом сил між конкурентами і невизначеністю завершення переходу від співвідношення ресурсів акторів. У цьому випадку можливі як силові рішення, так і компроміси, що засновуються на усвідомленні того, що жодна із конкуруючих сторін не в змозі перемогти іншу [8].

Інститути, за таких умов, є досить нестійкими і вибір правил гри кожен раз залежить від ситуативного співвідношення сил та піддається маніпулятивним впливам. Незважаючи на те, що виконавча влада прагне повної незалежності, вона все ж значно обмежена у своїх прагненнях незалежними законодавцями і сходами.

Законодавчі органи в умовах неконсолідованої демократії, навпаки, суверенні і покликані бути центральним інститутом відпрацювання рішень і погодження інтересів. Але, оскільки, самі інтереси ще не окреслені, а процес їх узгодження – довготривалий і досвід демократичної політики відсутній, тривалі сесії і дебати не дають швидкого ефекту, то прийняті рішення часто залишаються декларативними. Парламенти важко визначають своє місце в політичній системі, їх роль в умовах неконсолідованої демократії досить двозначна. Особливо у випадках вибору президентської чи парламентсько-президентської форми правління.

При неконсолідованій демократії партії багаточисленні і активні та мають більш-менш стійкі фракції у парламентах, але виявляють низьку готовність до ведення коаліційної політики і не здатні до формування партійних урядів і / чи проведенню в їх складі власної політики.

Неконсолідовані демократії характеризуються найбагатшим вибором варіантів політичної трансформації. Демократичний режим може бути консолідований в історичній перспективі, або ж революціонізуватися в даному напрямку. Хоча можливий рух і в протилежному напрямку – в бік делегативної демократії або в бік авторитарної ситуації.

Г. О'Доннелом розроблена теорія «делегативної демократії». Вона виходить із передбачення, що режим, який виник у результаті падіння авторитаризму і якому властиві ознаки «неконсолідованої демократії», здатний продемонструвати зразки визначеної і достатньо тривалої стійкості. Ця стійкість зароджується як поєднання сильної президентської влади і нерозвиненості решти соціальних і політичних інститутів, спроможних створювати цій владі протидію. Виникнення такого режиму стимулюється глибокими соціальними і економічними кризами, що успадковуються багатьма країнами.

Отже, моделі переходу характеризуються як своєю конкретикою, так і можливою невизначеністю щодо автоматичності демократії; варіативність зміни політичних режимів і формування їхньої «гібридизації» ні у якому разі не означає відходу від демократизації. Складність і неоднозначність демократичного транзиту в Україні зумовлена наступними факторами: незрілістю політичної еліти, несформованістю громадянського суспільства, неопатримоніалізмом із тоталітарними тенденціями, втратою зв'язку політичних сил із виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ, перманентної системної кризи. Успіх демократичного транзиту в Україні залежатиме від того, як спрацюють зовнішні і внутрішні чинники, зокрема від конструктивізму політичного класу, ефективності влади у внутрішній і зовнішній царинах, у подоланні розколу між носіями влади та громадянами країни.

Бібліографічні посилання:

1. **Цыганков А. П.** Между либеральной демократией и сползанием в авторитаризм: предварительные итоги политического развития России, 1991 – 1996 гг. / А. П. Цыганков // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С.15-37.
2. **Растоу Д.** Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
3. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – Пер. с англ. / Под ред. Бажанова В. А. – М. : Росс. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 320 с.
4. **Пшеворский А.** Переходы к демократии / А. Пшеворский // Путь. Международный философский журнал. – 1993. – № 3. – С. 3-56.
5. **Huntington S.** The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel P. Huntington. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – p. 366.
6. **Хенкин С.** Три консенсуса на пути к демократии / С. Хенкин // Политические исследования. – 1993. – №3. – С. 188-191.

7. **O'Donnell G.** Transition from Authoritarian Rule / G. O'Donnell, P. C. Schmitter // Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. – 96.

8. **Шмиттер Ф.** Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Век XX и мир. – 1994. – №7 – 8. – С. 142-161.

УДК: 327. 82

О. О. Грушко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНКАХ (за матеріалами якісних ЗМІ)

Проаналізовані експертні оцінки і коментарі, що з'явилися на сторінках українських часописів та щоденної преси і котрі стосуються насамперед європейського напрямку зовнішньої політики офіційного Києва. Як вважають зацікавлені аналітики ключовою проблемою «європейського позиціонування» України за нинішніх умов могла б стати модель держави «середньої ваги» (middle power). У Центральній і Східній Європі воно б відігравало помітну роль, спираючись на продуктивне партнерське співробітництво з країнами-сусідами.

Ключові слова: зовнішня політика, європейський вектор, Україна, Європейський Союз, якісні ЗМІ, експертні оцінки.

Проанализированы экспертные оценки и комментарии, которые появились на страницах отдельных ежедневных и еженедельных отечественных изданий и касаются прежде всего европейского вектора внешней политики официального Киева. Как считают заинтересованные аналитики ключевой проблемой «европейского позиционирования» Украины в нынешних условиях могла бы стать модель самодостаточного государства «среднего веса» (middle power). В Центральной и Восточной Европе оно могло бы играть заметную роль, опираясь на продуктивное партнерское сотрудничество с соседними государствами.

Ключевые слова: внешняя политика, европейский вектор, Украина, Европейский Союз, качественные СМИ, экспертные оценки.

There were analyzed the expert assessments and comments that have appeared on the pages of some daily and weekly local newspapers which relate primarily to the European vector of official Kiev's foreign policy. Analysts believe that the key issue concerned the «European position» of the Ukraine in current conditions could be self-sufficient state model «medium weight» (middle power). In Central and Eastern Europe, it could play a role, based on a productive partnership with the neighboring states.

Keywords: foreign policy, European vector, Ukraine, European Union, quality media, expert assessments.

© О. О. Грушко, 2012

Українське суспільство сьогодні опинилося в ситуації, коли потрібно формувати адекватні відповіді на чимало проблем, поставлених перед ним у межах неоднозначної, малопередбачуваної, а іноді просто хаотичної моделі глобального розвитку. За таких умов усе більш необхідною стає експертно-аналітична оцінка різних векторів зовнішньополітичної активності нашої держави. Не випадково, відомий вітчизняний вчений Павло Кутуєв вважає, що саме у добу глибинних трансформацій і в ситуаціях соціального дисбалансу «ініціювати та просувати зміни можуть групи, позбавлені «матеріальних ресурсів», однак вони володіють ресурсами ідеаційними, тобто залучені до процесу продукування ідей» [13, с.75].

У такому контексті можна вести мову про значне ускладнення задач відповідальних ЗМІ, зокрема у питаннях зовнішньої політики. Якісні засоби масової комунікації надають сьогодні можливість експертам й аналітикам у царині міжнародних відносин не тільки формувати громадську думку, але певним чином впорядковувати наші уявлення щодо реальної ситуації, у котрій сьогодні опинилася Україна у сфері міжнародних відносин, допомагає подоланню застарілих стереотипів, а також дає можливість впливати на світогляд тих, хто завтра чи післязавтра може стати активним учасником міжнародного співробітництва України на глобальному та європейському рівнях. При цьому зауважимо, що сьогодні зацікавлена аудиторія